

Екологічно відповідальна торгівля та її значення для сталого лісогосподарювання

ОЛЕНА МАКСИМЕЦЬ *

АНОТАЦІЯ. Праця присвячена проблемі врахування екологічної складової в процесі торгівлі, передусім зовнішньої, як такої, що торкається інтересів багатьох держав. Вивчається взаємовплив зовнішньої торгівлі та навколишнього природного середовища. Дається визначення екологічно відповідальній торгівлі та формуються її основні принципи. Досліджується розвиток торгівлі деревинною лісопродукцією як у світових масштабах, так і в Україні, а також оцінюється вплив різних торговельних обмежень на стан лісів і лісового господарства. Пропонуються показники визначення ефективності зовнішньої торгівлі з економічного та екологічного погляду. Обґрунтовується необхідність переходу лісових підприємств до екологічно відповідальної торгівлі та пропонуються інструменти для її досягнення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Міжнародна торгівля, екологічна складова, екологічно відповідальна торгівля, деревинна продукція, торговельні обмеження щодо лісопродукції, сертифікація лісів.

Вступ

Стурбованість громадськості щодо негативного впливу зовнішньої торгівлі на навколишнє природне середовище (НПС) була викликана передусім швидкими темпами її зростання та лібералізацією. У цілому глобальна економіка за останні п'ятдесят років збі-

* Максимець Олена Віталіївна працює асистентом кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Національного лісотехнічного університету України. Захистила кандидатську дисертацію за спеціальністю 08.08.01 — економіка природокористування та охорони навколишнього середовища у жовтні 2005 року. Основними напрямками дослідження є аналіз зовнішньоекономічної діяльності та міжнародний маркетинг. О. Максимець має низку опублікованих наукових праць. Вона також є фіналісткою конкурсу молодих учених та представила свою працю під час конференції, що проходила 17 травня 2006 року у КНЕУ за сприяння Центру торгової політики та права Оттави (Канада) при Карлтонському університеті і Університеті м. Оттави та Канадського агентства міжнародного розвитку (CIDA).

льшила свої обсяги в чотири рази тоді як обсяги світової торгівлі зросли у 12.

Екологічні наслідки міжнародної економічної інтеграції та бурхливого розвитку торгівлі, яка супроводжувала даний процес, не викликали належного усвідомлення після другої світової війни, коли було відновлено систему світової торгівлі. У Генеральній угоді про тарифи і торгівлю (ГАТТ, 1947 р.) були лише непрямі посилення на питання охорони навколишнього природного середовища, включені в умову про звільнення від відповідальності – стаття 20. Згідно з цією статтею країнам дозволялося порушувати «...звичайні правила торгівлі у тих випадках, коли необхідно захистити здоров'я людей, життя і безпеку тварин та рослин, або з метою збереження природних ресурсів, за умови, що таке порушення не буде зумовлено дискримінаційними заходами проти певного джерела імпорту...»¹.

Першу спробу дослідити взаємозв'язки та взаємовплив навколишнього природного середовища та торгівлі було зроблено на початку 1970-х років під час підготовки до конференції «Навколишнє середовище людини» (Human Environment) у Стокгольмі. Підготовлена доповідь стосувалася питання контролю промислового забруднення та міжнародної торгівлі. Країни – учасниці ГАТТ були стурбовані тим, що реакцією у відповідь стане створення нових бар'єрів у торгівлі або призупинення процесу усунення існуючих торговельних бар'єрів. У листопаді 1971 року було створено Групу з питань заходів щодо охорони навколишнього природного середовища та міжнародної торгівлі (Group on Environmental Measures and International Trade)², яка була зобов'язана «досліджувати будь-які специфічні випадки, які стосуються аспектів торговельної політики, щодо контролю над забрудненням та охорони довкілля»³. Проте це більше нагадувало захисну реакцію у відповідь на результати стокгольмської конференції «Навколишнє середовище людини». Цей бюрократичний маневр досяг своєї мети – дискусія щодо зв'язків торгівлі та НПС

¹ General Agreement on Tariffs and Trade, 1947.

² Nordstrom H., Vaughan S. Trade and Environment. Report of World Trade Organization. — WTO, 2000. — 127 p.

³ Nordstrom H., Vaughan S. Trade and Environment. Report of World Trade Organization. — WTO, 2000 — P.24. — 127 p.

припинилась, і питання не висувалося перед СОТ до початку 1990-х років⁴.

Другий етап дискусій (80-ті роки ХХ століття) стосувався експорту заборонених для споживання урядами країн-експортерів товарів. Дискусія була розпочата на вимогу країн, що розвиваються, через їх побоювання опинитись у ролі ринку для збуту небезпечних для здоров'я людей та НПС товарів. Країни-імпортери не тільки не могли заборонити продажу таких товарів на власному ринку, а й часто не мали можливості оцінити ступінь їх небезпечності. Розв'язання даної проблеми перекладалося на країну-експортера. Однак у рамках ГАТТ не було прийнято жодних поправок, які б стосувалися цього питання. Натомість проблема була частково розв'язана прийняттям двох конвенцій: Базельської конвенції з контролю за транскордонним переміщенням небезпечних відходів та їх розміщенням⁵ і Конвенції з попередньо інформованого дозволу на міжнародну торгівлю небезпечними хімікатами і пестицидами⁶. Важливою «віхою» даного етапу став конфлікт між урядами США та Мексики — відомий під назвою «tuna-dolphin» — стосовно імпорту з останньої тунця до США⁷. Сполучені штати ввели заборону на імпорт тунця зі східних тропічних районів Тихого океану, оскільки вилов риби призводив до загибелі популяції дельфінів. Ці дебати стали значним поштовхом у підвищенні зацікавленості даною проблемою з боку широкої громадськості.

Третя хвиля дискусії, яка стосувалися зв'язку торгівлі та довкілля, почалася під час переговорів зі створення Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА) та під час заключної фази Уругвайського Раунду. Найбільше протягом даного етапу вплинули на хід дискусії та вивчення зв'язків міжнародної торгівлі та стану навколишнього середовища результати конференції ООН з довкілля та розвитку, яка проходила у Ріо-де-Жанейро в 1992

⁴ Moltke K. Trade and Environment. The linkages and the politics. — Canberra, 1999 — P.3. — 85 p.

⁵ Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal.

⁶ Rotterdam Convention on the Prior Informed Consent Procedure for Certain Hazardous Chemicals And Pesticides in International Trade

⁷ Nordstrom H., Vaughan S. Trade and Environment. Report of World Trade Organization. — WTO, 2000 — P. 12—127 p.

році, зокрема «Порядок денний на XXI століття». Третій етап дебатів «торгівля — НПС» став тривалішим і мав більший вплив на систему ГАТТ/СОТ, що було викликано більш рішучою дією різноманітних сил: дедалі більша значущість міжнародного регулювання з урахуванням вимог захисту НПС; робота в рамках ГАТТ/СОТ стосовно інтелектуальних прав власності, санітарних і фітосанітарних стандартів; модифікація технічних бар'єрів у торгівлі; безліч помітних диспутів з екологічною тематикою. Результатом стало поступове проникнення екологічних питань та проблем сталого розвитку у сферу розгляду СОТ. Висновки щодо третього етапу можна висловити такі: «...врахування екологічних факторів може завдати удару джерелам ефективності торгівлі, однак неврахування цих факторів може призвести до втрати довіри та позитивного сприйняття»⁸, а також, що «...доти, поки управління торгівлею і НПС не буде взаємоузгодженим і взаємопов'язаним, завжди існуватиме ризик, що торгівля спричинятиме деградацію навколишнього природного середовища»⁹.

У четвертому етапі дебатів можна виокремити такі результати:

- створення Центру збалансованої торгівлі та інновацій у 2000 році мало за мету узгодження інтересів країн-виробників з інтересами країн-споживачів, дозволяючи першим застосовувати інноваційні технології для досягнення збалансованої торгівлі та розвитку¹⁰;
- на Четвертій зустрічі міністрів СОТ у Досі в листопаді 2001 року розроблено новий підхід до торгівлі, зосереджений на розвитку та спрямований на його стимулювання й посилення;
- на конференції ООН з питань фінансування для розвитку (Монтеррей, березень 2002) наголошувалося на важливості нешкідливого і передбачуваного фінансування допомоги, яка стосується торгівлі й створення нових потужностей;

⁸ *Moltke K.* International environmental management, trade regimes and sustainability. — Winnipeg: IISD, 1996. — P. 9.

⁹ *Nordstrom H., Vaughan S., Abhyankar S., Sorensen J.* Trade and Environment. Special Studies 4. — WTO, 1999. — P. 16.

¹⁰ <http://www.epe.be> — офіційна сторінка Центру збалансованої торгівлі та інновацій (The Sustainable Trade and Innovation Center (STIC)).

- на саміті Землі зі сталого розвитку (Йоганнесбург, вересень 2002) світові лідери визнали важливість торгівлі для сталого розвитку, підкреслили потребу спрямування подальших зусиль на підтримку збалансованої торгівлі та формування взаємопов'язаних торговельної, екологічної політик і політики сталого розвитку, наголосили на важливості оцінки взаємозв'язків між торгівлею, навколишнім природним середовищем і розвитком, закликали країни виконати добровільну оцінку взаємовпливів даних складових¹¹;

- наслідком саміту Землі стала зустріч у Канкуні у вересні 2003 р., організована торговельною Комісією ООН і названа «День збалансованої торгівлі», метою якої був обмін поглядами всіх зацікавлених сторін стосовно зв'язків торгівлі та сталого розвитку¹².

Дослідження еволюції поглядів на взаємозв'язок міжнародної торгівлі та НПС дає підстави для твердження, що для досягнення сталого розвитку щонайменше необхідно враховувати наслідки торгівлі для довкілля та вносити відповідні корективи до міжнародних угод і політик держав.

Аналіз останніх публікацій і досліджень

Досліджуваний бік проблеми, тобто оцінка впливу міжнародної торгівлі на стан довкілля, почав усебічно вивчатися порівняно недавно – з 90-х років минулого століття. Наукові дослідження лісової галузі є нечисленними і стосуються насамперед активізації експорту продукції лісових підприємств із пріоритетом економічної складової, а не еколого-економічної, що, на нашу думку, є хибним через обмеженість лісових ресурсів, недотримання засад лісової політики та недоцільність для України перетворюватися на лісоекспортну державу. Важливість екологізації зовнішньої торгівлі лісових підприємств викликана потребою збереження лісових ресурсів та сталого лісогосподарювання.

З аналізу праць щодо взаємовпливу зовнішньої торгівлі та НПС можна зробити висновок, що представники

¹¹ http://www.iisd.org/standards/trade_standards.asp — сторінка Міжнародного інституту сталого розвитку (International institute of Sustainable Development).

¹² <http://europa.eu.int> — офіційна сторінка торговельної комісії ЄС.

бізнесу зацікавлені у подальшій лібералізації торгівлі, натомість природоохоронні організації виступають проти. При цьому думку більшості економістів, добре відображає цитата з праці В. Квайзера та Ф. Вінунца: «лібералізація зовнішньої торгівлі завжди була однією з найпоширеніших рекомендацій для східноєвропейських країн з перехідною економікою. Відкриття економіки обіцяє не тільки матеріальний зиск, а й забезпечить підтримку та пораду самим реформаторам завдяки наближенню їх до сучасної практики ведення бізнесу і ринкової економіки»¹³. Такі вчені, як М. Вольфе¹⁴, В. Квайзер, Ф. Вінунц, Д. Фіндлей¹⁵, І. Акімова¹⁶, С. Джонсон¹⁷, К. Штайнінгер¹⁸, М. Янг¹⁹, виокремлюють такі причини важливості зовнішньої торгівлі, як стратегії економічного розвитку країн:

- будь-яке внутрішнє скорочення попиту під час економічного спаду в період переходу до ринкової економіки може бути дещо полегшене завдяки доступу до іноземних ринків збуту;
- міжнародна торгівля сприяє появі дешевшої та якіснішої продукції;
- іноземна конкуренція здатна зруйнувати внутрішні монополії;
- зовнішня торгівля є фактором зростання, оскільки разом з нею відбувається і обмін технологіями.

Водночас економісти, які вивчали вплив глобалізації через лібералізацію торгівлі на охорону НПС, зокрема Г. Дейлі²⁰, Х. Френч²¹, В. Сабадаш²², виокрем-

¹³ Квайзер В., Вінунц Ф. Інтеграція України у світову економіку. Яким чином, як швидко і навіщо? // Україна на шляху до Європи // За ред. Л. Хоффмана, Ф. Мьоллерс. — К.: Фенікс, 2001. — С. 91.

¹⁴ Wolfe M. Trade expansion remains the engine of growth // Financial Times, 1999 — 29 October — P. 5.

¹⁵ Findlay D. Comparative advantage. — The World of Economics, New York: WW, Norton, 1991. — P. 99.

¹⁶ Акімова І. Експортна орієнтація та її вплив на реструктуризацію підприємств країни // Україна на шляху до Європи. За редакцією Л. Хоффмана, Ф. Мьоллерс. — К.: Фенікс, 2001. — С. 205—215.

¹⁷ Johnson S. Environment and free trade // Ecological Economy. — 1992. — No. 7. — P. 7—15.

¹⁸ Steininger K. Reconciling trade and the environment: towards a comparative advantage for long-term policy goals // Ecological Economy. — 1994. — No. 9. — P. 23—42.

¹⁹ Young M. Ecologically accelerated trade liberalisation: a set of disciplines for environment and trade agreements // Ecological Economy. — 1994. — No. 9. — P. 43—51.

²⁰ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. Пер. з англ. — К.: Інтелсфера, 2002. — 312 с.

²¹ French H. Costly tradeoffs: reconciling trade and the environment. Worldwatch paper 113. — March 1993.

люють такі аргументи проти поглиблення лібералізації торгівлі:

◆ користь від міжнародної торгівлі анулюється високими транспортними витратами, підвищеною залежністю від віддалених джерел постачання і ринків та звуженим для громадян колом вибору способів заробляти;

◆ підвищена конкуренція (яка є одним з аргументів за вільну торгівлю) справді сприяє появі дешевшої продукції. Однак у деяких випадках здешевлення досягається не внаслідок підвищення реальної ефективності, а за допомогою простої екстерналізації витрат за рахунок зниження стандартів;

◆ лібералізація торгівлі нерідко призводить до укладання угод, які можуть бути використані для обходу більш суворого внутрішнього законодавства;

◆ країни, де немає жорстких екологічних стандартів, мають переваги на світовому ринку і впливають на країни із жорсткими екологічними нормами, вимагаючи від них пом'якшення вимог при міжнародній торгівлі;

◆ вільна торгівля призводить до більшого географічного відокремлення благ виробництва від екологічних витрат, пов'язаних зі зростанням ресурсопотоку.

Проте, на нашу думку, не слід однозначно вважати міжнародну торгівлю негативною для природного середовища. Цю позицію можна зустріти і в працях таких науковців, як Н. Андреева, С. Воган²³, С. Джонсон²⁴, Р. Лі²⁵, К. Молтке²⁶, Х. Нордстром²⁷, Н. Робінс²⁸, С. Харічков²⁹ та деяких інших. Варто виокремити такі

²² *Сабадаш В. В.* Охрана окружающей среды и торговые процессы. Экономические инструменты решения экологических проблем на региональном и межрегиональном уровне // Экологическая экономика и управление: Труды участников образовательной программы экологического менеджмента для работников местных администраций Украины. — Сумы: Мрия-1 ЛТД, 1997. — С. 60—64.

²³ *Nordstrom H., Vaughan S., Abhyankar S., Sorensen J.* Trade and Environment. Special Studies 4. — WTO, 1999.

²⁴ *Johnson S.* Environment and free trade // *Ecological Economy*. — 1992. — No. 7. — P. 7-15.

²⁵ *Lee R.* Process and product: making the link between trade and the environment // *Environmental Affairs*. — 1994. — No. 6. — P. 320-347.

²⁶ *Molte K.* Trade and Environment. The linkages and the politics. — Canberra, 1999 — 85 p.

²⁷ *Nordstrom H., Vaughan S.* Trade and Environment. Report of World Trade Organization. — WTO, 2000 — 127 p.

²⁸ *Robins N., Roberts S.* Environmental responsibility in world trade // *Materials of the British Council International Conference*. — London, 1998. — P. 34—39.

²⁹ *Андреева Н.М., Харічков С.К.* Влияние экологического фактора на формирование современной системы международных экономических отношений // *Регіональна економіка*. — 2004. — № 2. — С. 142—153.

умови, за яких міжнародна торгівля має позитивний характер відносно природного середовища:

- економічне зростання внаслідок міжнародної торгівлі сприяє виділенню додаткових фінансових ресурсів на захист довкілля;
- економічне зростання сприяє підвищенню доходів населення та, як результат, екологічної свідомості;
- міжнародна торгівля сприяє поширенню екологічно чистої продукції та ресурсощадних і очисних технологій, що є безперечно позитивним як для країн-експортерів, так і для країн-імпортерів;
- міжнародна торгівля товарами за умови, що ціни на них повною мірою відображають екологічні витрати, могла б сприяти реалізації концепції сталого розвитку.

Виходячи з проведеного аналізу праць, можна сформулювати визначення, яке, на нашу думку, розкриває зміст поняття **екологічно відповідальна торгівля**, а також сформулювати основні принципи, на яких вона повинна ґрунтуватися. Отже, екологічно відповідальна торгівля – це така торгівля, що приносить економічні та екологічні вигоди та не спричиняє негативних екологічних наслідків країнам, господарським одиницям та об'єднанням, між якими відбувається торгівля. Основними принципами екологічно відповідальної торгівлі мають бути: економічна вигідність; екологічність; навчання (інформування) споживачів та формування попиту.

Кожен із запропонованих вище принципів потребує детальнішого розгляду. Звичайно, для учасників зовнішньої торгівлі основним критерієм, який визначає, чи будуть вони залучені до цього процесу, на сьогодні лишається **економічна вигідність**. Зовнішньоторговельна діяльність повинна приносити підприємству відчутний економічний ефект і мати вищу ефективність, ніж торгівля на внутрішньому ринку.

Однак окрім цього принципу учасники повинні прагнути також **екологічності** торгівлі. Для галузевих підприємств даний принцип може відобразитись у невикористанні деревини з найбільш екологічно і соціально цінних лісів, непідтриманні незаконної торгівлі деревиною, невикористанні деревини (чи продуктів її переробки), якщо вона заготовлена без документів, які дозволяють це, або представлена породами, проми-

слова вирубка як (головне користування) заборонена. Також необхідно відслідковувати походження заготовленої деревини, надавати інформацію про місця заготівлі деревини, використовувати деревину з лісів сталого господарювання, призначати осіб, які відповідали б за виконання ведення сталого господарювання, підприємства-споживачі повинні купувати деревину із сертифікованих лісів.

Для того, щоб досягнути екологічно відповідальної торгівлі, необхідно залучати до цього процесу всі зацікавлені сторони. Передумовою залучення споживачів у процес збалансованої торгівлі має стати їх *навчання та інформування*. Частково це може здійснюватися через різні програми та тренінги, частково – за рахунок сертифікації та екологічного маркування, частково – за допомогою спеціально створених організацій, які просували б відповідну продукцію. Усе це повинно стати основою *формування попиту у споживачів* на продукцію, яка є відносно нешкідливою для довкілля як під час виготовлення і використання, так і в разі її утилізації. Враховуючи особливості лісової промисловості, пріоритетом буде формування попиту на деревину чи продукцію з неї, яка походить з лісів сталого господарювання і протягом усього циклу її обробки були дотримані необхідні екологічні норми.

Світові тенденції торгівлі деревинною лісопродукцією

Як лісове господарство і торгівля лісопродукцією стають дедалі глобальнішими, так і ліси та деревообробні підприємства, концесійні права на вирубку та контракти на управління лісовим господарством переважно стають власністю іноземних компаній. Щодо торгівлі, то крім загального збільшення обсягів експорту й імпорту зростає загальна кількість експортерів та імпортерів різних видів лісопродукції. Правила та умови лісогосподарювання і торгівлі встановлюються під впливом інтересів різних держав (наприклад, критерії та індикатори сталого лісогосподарювання – Sustainable Forest Management, Глобальна конвенція про біорізноманіття та пропозиції щодо типів глобальних інструментів лісової політики тощо).

Доступ до зовнішніх ринків обмежено низкою формальних торговельних бар'єрів. Однак експерти з Економічної європейської комісії ООН (United Nation's Economic Commission for Europe)³⁰ вважають, що тиск звичайних тарифних та нетарифних бар'єрів з часом значно знизиться (така ситуація є наслідком переговорів Уругвайського раунду в 1994 році). Натомість матиме місце градація на основі екологічних факторів. Нещодавно Європейський Союз запропонував внести до Генеральної системи преференцій (GSP – Generalized System of Preferences) додаткові преференційні пільги у розмірі 20 % для тих країн–експортерів продукції до ЄС, які дотримуються міжнародно визнаних екологічних стандартів. Надання переваг базуватиметься виключно на системі «продукт-сертифікат», тобто лише після отримання сертифікату про нешкідливість для довкілля товар може отримати певні пільги³¹.

Щоб продукції з деревини можна виділити ще дві угоди, метою яких є полегшення міжнародної торгівлі цим видом продукції. У цих угодах встановлено правила, що узгоджують національні норми з міжнародними для спрощення процедури міжнародної торгівлі. Перша – Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів – Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS Agreement), метою якої є сприяння поліпшенню умов інспектування природного середовища. Друга – Угода щодо технічних торговельних бар'єрів – Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT Agreement), метою якої є обмеження використання технічних бар'єрів та стандартів інших, ніж ті, які зумовлюють збереження здоров'я людини, безпеку та якість продукту, а також охорону довкілля.

Досліджуючи тенденції, що спостерігалися в останні 20 років на світовому ринку деревинної лісопродукції, варто зупинитися на результатах переговорів у ході Уругвайського раунду. Серед них найважливішими є зміни щодо імпортичних тарифів – зменшення тарифів

³⁰ Environment and trade. A Handbook. — The United Nations Environment Programme, Division of Technology, Industry, Economics and Trade Unit and the International Institute for Sustainable Development, 2000. — P. 12. — 96 p.

³¹ *Bach C.* International trade principles and incentives for sustainable forest management. — Brussels: UNECE, 2002.

на більшість видів лісопродукції в середньому на третину; елімінація тарифів з боку більшості розвинутих країн на такі види продукції, як папір та картон, а також продукцію меблевої промисловості; суттєве зменшення тарифної ескалації; усунення преференційних тарифних меж і перехід до єдиної ставки мита; прийняття країнами тарифних зобов'язань, тобто зобов'язань щодо підтримки тарифних ставок на визначеному рівні тощо³².

Тенденції щодо торговельних обмежень, що стосуються лісової галузі, в останні сорок років, на думку таких спеціалістів у даній галузі, як Е. Барб'єр³³, І. Бурк³⁴, С. Воган³⁵ та М. Симула³⁶, можна згрупувати таким чином (табл. 1).

Таблиця 1

Тенденції зміни бар'єрів, які впливають на міжнародну торгівлю лісопродукцією³⁷

Вид обмеження	Напрямок зміни			
	1965–1979	1980–1985	1985–1998	з 1999 року
Імпортне мито	зменшення	зменшення	зменшення	зменшення
Імпортна квота	зростання	без змін	без змін	без змін
Цілковита або умовна заборона	зростання	без змін	без змін/ зростання	без змін/ зростання
Ліцензування імпорту	зростання	без змін/ зростання	без змін/ зростання	зростання
Антидемпінгове/ компенсаційне мито	зростання	зростання	без змін/ зростання	без змін/ зростання
Стандарти	зростання	без змін/ зростання	зростання	зростання
Вид обмеження	Напрямок зміни			
	1965–1979	1980–1985	1985–1998	з 1999 року

³² Bourke I.J. The Uruguay Round results — an overview // Tropical Forest Update. — 1996. — No. 6(2). — P. 12-15.

³³ Barbier E. Impact of the Uruguay Round on international trade in forest products. — Rome: FAO, 1996. — P. 4–6.

³⁴ Bourke I., Leitch J. Trade restrictions and their impact on international trade in forest products. — Rome: FAO, 2000.

³⁵ Vaughan S., Ali D. Policy effectiveness and MEAs. Environment and Trade Series #17. — Geneva: UNEP, 1998. — 43 p.

³⁶ Simula M. Trade and Environmental Issues in Forest Production // Environmental Division Working Paper. — 1999. — April. — 38 p.

³⁷ Доповнено автором на основі публікацій COT і Світового банку.

Державні закупки	зростання	без змін/ зростання	без змін/ зростання	без змін/ зростання
Маркування	зростання	без змін/ зростання	без змін/ зростання	зростання
Контроль за цінами, оподаткування тощо	зростання	зростання	зростання	зростання
Експортні квоти, заборони	зростання	зростання	зростання	зростання
Екологічне маркування, сертифікація	не суттєве	не суттєве	зростання	зростання

Позитивні для торгівлі результати зменшення імпорتنих тарифів можуть значно погіршитися через дію інших форм торговельних бар'єрів, зміни яких наведені у табл. 1: заборони та обмеження експорту необробленої лісопродукції країнами, що розвиваються, з метою захочення місцевого виробництва продукції вищого ступеня обробки; обмеження та заборони з боку розвинутих країн виробництва та імпорту до цих країн лісопродукції, що завдає шкоди природному середовищу; кількісні обмеження на імпорт деревинної продукції, виготовленої з порушенням принципів сталого розвитку; втручання держави у торгівлю; використання екологічного маркування та «зелених» сертифікатів як нетарифних бар'єрів.

Швидкий процес лібералізації торгівлі, який призвів до стрімкого зростання обсягів торгівлі та глобалізації економіки, став причиною суперечок щодо шкоди навколишньому середовищу від міжнародної торгівлі. Погляди та позиції щодо лібералізації торгівлі різняться кардинально. Прихильники експансії (розширення) торгівлі вважають протекціонізм однією з перешкод міжнародній торгівлі. Інші вбачають у лібералізації перешкоду сталому розвитку загалом та сталому лісогосподарюванню зокрема. Також, за їх оцінками, протекціонізм може бути важливим аспектом політики для подолання тиску на ліси та зменшення обсягів рубок.

Варто звернути особливу увагу на світові тенденції застосування інструментів регулювання зовнішньої торгівлі, їх відповідність вимогам сталого розвитку,

міжнародним правилам ведення зовнішньої торгівлі та впливу на стале лісогосподарювання.

Як приклад використання обмеження імпорту можна навести квоти на імпорт дощок та плитних матеріалів до країн Європейського Союзу. Також існують тарифні квоти або тарифні обмеження щодо друкарського паперу, плит, які містять деревинні волокна, будівельного лісу та деяких видів меблевої продукції. Спостерігається обмеження імпорту в країнах ЄС тропічної деревини, яка походить з лісів, ведення господарства в яких відбувається з порушенням принципів сталого розвитку³⁸.

Хоча обмеження імпорту є найочевиднішим бар'єром у міжнародній торгівлі продукцією з деревини, експортні обмеження також мають вагомий вплив на міжнародну торгівлю деякими видами продукції з деревини, особливо необробленими лісоматеріалами та фанерою, і є поширеними в країнах, що розвиваються, а також у деяких розвинутих країнах. Контролювання рівня експорту може здійснюватися за допомогою таких заходів: повна заборона експорту, квоти, вибіркова заборона залежно від виду експортованої продукції, непрямі кількісні обмеження завдяки контролю за рівнем вирубки, прямі збори (мити та податки), непрямі збори у формі роялті та податків на відновлення лісів та рефорестацію, адміністративний контроль (дозволи та ліцензії). Обмеження експорту необроблених лісоматеріалів традиційно асоціюється із захистом національної деревообробної промисловості в країнах, що мають лісові ресурси. Іншими цілями експортних обмежень є: збільшення фінансової віддачі в країну, належне забезпечення ресурсами національних підприємств деревообробної галузі промисловості, запобігання вичерпанню власних сировинних ресурсів. Протягом останніх років у багатьох країнах експортні обмеження на необроблені лісоматеріали значно зросли³⁹.

Іншим інструментом політики протекціонізму, який нині використовується деякими країнами, що розвиваються, є заборона експорту необробленої деревини. Формально використання цього інструмента суперечить правилам ГАТТ

³⁸ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Proposal for an European Union action plan. — FLEGT & Commission of the European Communities, Brussels, 21.05.2003. — 32 p.

³⁹ Bourke I., Leitch J. Trade restrictions and their impact on international trade in forest products. — Rome: FAO, 2000.

і застосовувати його необхідно з більшою обережністю, ніж податки та платежі, оскільки результати його неправильного впровадження можуть мати катастрофічні наслідки.

У табл. 2 зроблено порівняльний аналіз використання обмежень експорту⁴⁰ та їх наслідків для лісової та деревообробної галузей таких країн, як Румунія, Індонезія, Малайзія, Бразилія, Камбоджа, Камерун, Гана⁴¹. Однак експортні обмеження застосовуються не лише у країнах, що розвиваються, а й у таких розвинутих країнах, як США та Канада. Так, у США введено заборону на експорт лісоматеріалів зі штату Вашингтон, а в Канаді використовуються експортні обмеження щодо продажу лісоматеріалів з Британської Колумбії⁴².

Таблиця 2

Деякі приклади використання експортних обмежень у світовій практиці та їх наслідки

Країна	Суть запроваджених обмежень експорту	Наслідки	Подальший розвиток
1	2	3	4
Румунія	Лібералізація торгівлі у 1997 році викликала різке збільшення обсягів експорту необроблених лісоматеріалів у період з 1998–2000 рр. Внаслідок тиску з боку румунських деревообробних підприємств у листопаді 2001 р. було запроваджено заборону на експорт необроблених лісоматеріалів	Запровадження заборони негайно позначилось на цінах, особливо на твердолистяні лісоматеріали (зокрема з дубу). Ціни впали на 60–70 % (з \$200–300 до \$80–100)	Обмеження було скасоване у квітні 2002 р. Проте експорт необроблених лісоматеріалів перебуває під жорстким контролем. Запроваджено ліцензування експорту

⁴⁰ ARA, Down to Earth, Fern, FOE, Global winners, Green Movement Estonia, IFAW, Rainforest Foundation, WWF. Illegal logging and the global trade in illegally sourced timber — a crime against forests and peoples. — April 2002.

⁴¹ International Workshop of Forest Fiscal System. World Bank, Washington DC. — 2003. 19-21 October. — 9 p.

⁴² CINTRAFOR. Forest Products Export: Policy Impacts. Fact Sheet # 10. — 2 p.

Закінчення табл. 2

Країна	Суть запроваджених обмежень експорту	Наслідки	Подальший розвиток
1	2	3	4
Індонезія	На початку 1990-х років уряд Індонезії заборонив експорт необробленої лісопродукції як захід для стимулювання вітчизняної деревообробної промисловості та збереження лісів. У 1994 році запроваджено високе експортне мито (35-45 %) на пиломатеріали для заохочення вітчизняної обробної промисловості (зокрема фанерного виробництва)	З одного боку, це швидко перевело країну з експортера деревинної сировини у експортера фанери; з іншого боку, введення заборони призвело до збільшення нелегальних рубок та торгівлі (близько 73 % загального обсягу за оцінками FERN), а також до значних фінансових втрат держави	З 2001 р. відмінено заборону експорту необробленої лісопродукції, запроваджене експортне мито у розмірі 20-30 % на необроблені лісоматеріали та у розмірі 10-15 % на пиломатеріали
Таїланд	З кінця 1980-х запроваджена заборона експорту лісоматеріалів з метою заохочення національного виробника	Це спричинило зростання нелегальної торгівлі до 45-55 % за даними FERN	З 1996 р. – експортне мито на необроблені лісоматеріали (до 25 %) та пиломатеріали, висушені на повітрі (до 15 %), для стимулювання технологічної сушки
Камбоджа	У 1992 році запроваджена система управління лісами на основі концесії, що призвело до серйозних проблем у галузі. Міністерство сільськогосподарського, рибного та лісового господарства (MAFF) встановило квоти на експорт оброблених лісоматеріалів та заборонило експорт необроблених лісоматеріалів для стимулювання національної промисловості	Внаслідок цього з 1994 р. було припинено лісогосподарську діяльність у країні. Запровадження експортних обмежень призвело до зростання нелегальної торгівлі (близько 55-60 % загального обсягу згідно з оцінками FERN), падіння цін, неефективність лісового господарства	Запроваджено експортне мито, яке перераховується до державного бюджету, також 1 % від вартості експорту на умовах FOB спрямовується до спеціального фонду, з якого відбувається фінансування робіт з відновлення лісів та рефорестації. Для запобігання нелегальній торгівлі запроваджено систему кодування та незалежного моніторингу

Закінчення табл. 2

Країна	Суть запроваджених обмежень експорту	Наслідки	Подальший розвиток
1	2	3	4
Нікарагуа	З 1998 року уряд країни заборонив експорт необроблених лісоматеріалів	Зростання нелегальної торгівлі до 70 % згідно з оцінками FERN ⁴³	У червні 2003 р. запроваджено новий закон, згідно з яким до експорту застосовуються фіскальні інструменти. Наприклад, зменшення експортного мита на 100 % з умовою подальшого використання вивільнених коштів на відновлення лісів
Бразилія	З 1984 р. запроваджено високі податки на користування лісовими ресурсами	Це спричинило переорієнтацію на сільське господарство та призвело до вирубки лісів для звільнення с/г угідь. Зростання обсягів нелегальної торгівлі до 50 % згідно з оцінками FERN	З 1992 року діє нова програма розвитку лісового господарства, базована на принципах сталого лісогосподарювання, технічної допомоги, інноваційних підходів. Запроваджено систему незалежного контролю за обсягами рубок
Малайзія	З 1985 р. запроваджено повну заборону експорту необроблених лісоматеріалів, особливо у штатах Сабах та Саравак для стимулювання національного фанерного виробництва та збереження лісів	Зростання нелегальної торгівлі до 70 % від загального обсягу (за даними FERN). Значні фінансові втрати держави	На початку 1990-х запроваджено систему торговельних обмежень, яка різниться залежно від штату. Так, у штаті Сабах поруч з експортними квотами використовується експортне мито у розмірі 10-20 %. А у штаті Саравак разом з квотуванням використовується система знижок роялті для деревообробної промисловості

⁴³ FERN Report. Illegal logging and the global trade in illegally sourced timber: a crime against forests and peoples. — FERN. — 2002, April. — 26 p.

Закінчення табл. 2

Країна	Суть запроваджених обмежень експорту	Наслідки	Подальший розвиток
1	2	3	4
Коста-Ріка	З 1986 р. введено заборону експорту необроблених лісоматеріалів; з 1987 р. – заборону експорту оброблених лісоматеріалів	Внутрішня ціна у 1989–1992 рр. впала на 18–52 % (залежно від породи та ступеня обробки). В результаті цих дій у короткостроковому періоді виграв національна деревообробна промисловість, однак програють лісова промисловість, власники лісів та держава. У довгостроковому періоді програє і деревообробна промисловість, оскільки знизяться інвестиції у лісову галузь.	
Еквадор	Заборона експорту лісоматеріалів.	Внутрішня ціна знизилася на 15–45 %. Знизилася конкурентоспроможність лісової галузі та ефективність використання земельних угідь. Втрата деревообробної промисловості держави. Необроблені лісоматеріали високої якості експортувалися за ціною близько \$500; натомість продукція фанерного виробництва та оброблені пиломатеріали продаються за ціною \$320–380.	

Отже, з наведених вище прикладів експортних обмежень та їх наслідків для країн можна зробити такі висновки:

- цілковита заборона експорту не приносить вигоди ні національному деревообробному виробництву, ні лісам країн, ані державі в цілому;
- запровадження повної заборони експорту викликає суттєве зростання нелегальної торгівлі лісоматеріалами;
- країни переорієнтовуються на інші експортні обмеження для заохочення національного виробника – такі, як експортні квоти та експортне мито;
- завищені податки та платежі можуть мати також непрямої негативний вплив на розвиток світової економіки – заважати розвитку конкурентоспроможного переробного сектора в міжнародних масштабах, захищаючи неефективного місцевого виробника;
- запровадження помірних торговельних обмежень разом з практикою сталого лісогосподарювання дає значні позитивні результати для лісів країни та для держави;

• повне або часткове використання коштів, які надійшли до бюджету країни від експорту лісоматеріалів у вигляді мита, мають позитивні наслідки для лісового господарства.

Проте розгляд світової практики впливу експортних обмежень буде неповним без розгляду інших прикладів – наслідків лібералізації торгівлі для національного виробника та стану лісів. Варто, на нашу думку, навести два приклади – лібералізацію торгівлі лісоматеріалами у Мексиці⁴⁴ та Чилі⁴⁵ (табл. 3).

Таблиця 3

Деякі приклади лібералізації торгівлі лісопродукцією у світовій практиці та їх наслідки

Країна	Суть запроваджених заходів	Наслідки
Мексика	У липні 1985 р. уряд Мексики запровадив програму лібералізації торгівлі; у 1986 р. Мексика приєдналася до ГАТТ, а у 1994 р. стала членом НАФТА	Вартість експорту виробів із деревини зросла на 84 % – з 1985 р. до 1990 р. Однак, темпи розвитку сектора знизилися протягом цього періоду на 0,7 %. Тож, розвиток природоохоронної діяльності та сталого лісогосподарування значно ускладнився
Чилі	Програма лібералізації торгівлі запроваджувалася протягом п'яти років, починаючи з 1970 р. Водночас відбулися структурні реформи щодо приватизації, лібералізації цін і фінансового ринку, а також фіскальної політики. Поряд з цим запроваджено програму штучних насаджень та використання деревини насамперед із них	Частка експорту лісоматеріалів у загальному обсязі експорту зросла з 0,9 % у 1970 р. до 10,1 % у 1990 р. Надалі обсяги промислового виробництва та експорту лісоматеріалів подвоїлись. Чилі стала одним з найбільших виробників та експортерів лісоматеріалів, паперу та картону й виробів з них. Переважна більшість продукції походить зі штучних насаджень

Як свідчать дані, лібералізація торгівлі значно пришвидшує розвиток експорту, однак на розвиток та поліпшення у лісовій галузі не впливає. Навпаки, без належних реформ, у тому числі й в екологічній

⁴⁴ International Workshop of Forest Fiscal System. World Bank, Washington DC. — 2003. 19—21 October. — 9 p.

⁴⁵ *Latenas S.* Globalisation and changes in the patterns of consumption in Chile. — Santiago: Consumers International Regional Office for Latin America, 1997. — 23 p.

політиці, наслідки лібералізації будуть катастрофічними.

Фітосанітарні та технічні положення і стандарти також створюють проблеми в окремих випадках, стаючи нетарифними обмеженнями торгівлі. Зокрема це стосується і до стандартів із питань охорони НПС та лісів – лише кілька стандартів і кодексів спрямовано проти експорту з певної країни, а більшість створює значні перешкоди для іноземного виробника. У Європейських країнах останнім часом такі бар'єри застосовуються дедалі частіше, і їх роль зростає. Чи насправді дані положення, норми та стандарти є перешкодами на шляху міжнародної торгівлі, визначити важко. Більшість із них є звичайними перешкодами, які можна подолати, але деякі з них призводять навіть до суперечок між країнами [139].

На додаток до зазначених вище заходів є й інші, які не можна віднести до категорії формальних торгових обмежень. Вони, як правило, не належать до офіційних урядових норм, хоча можуть неофіційно заохочуватися з боку уряду. Результат дії *неформальних обмежень* часто-густо є подібним до ефекту від формальних обмежень; а їх метою є обмеження торгівлі. З недавнього часу на ринку мають місце нетарифні заходи, скеровані на обмеження торгівлі деревинною продукцією тих видів, які не походять із лісів сталого господарювання. Прикладом таких обмежень є сертифікація та екологічне маркування, а також обмеження, заборони чи бойкоти з боку місцевих влад, гуртових та роздрібних торговців⁴⁶.

У багатьох країнах Західної Європи (зокрема Німеччині⁴⁷, Нідерландах, Великої Британії, скандинавських країнах⁴⁸) *заборони та обмеження* на використання деревини встановлюються місцевими та регіональними органами влади. Такі заходи є виправданими, якщо стосуються охорони довкілля та здоров'я людини. Деякі гуртові й роздрібні торговці також можуть прийняти рішення тимчасово зупинити торгівлю певними ви-

⁴⁶ Study of non tariff measures in the forest products sector // Forest research institute study, 1999 — 46 p.

⁴⁷ Brack D., Marijnissen Ch., Ozinga S. Controlling imports of illegal timber: options for Europe. — Netherlands: FERN, 2002.

⁴⁸ Brack D., Gray K., Hayman G. Controlling the international trade in illegally logged timber and wood products. — Royal Institute of International Affairs, 2002. — 75 p.

дами продукції або «добровільно» погоджуються мати справу лише з продукцією, яка походить із лісів сталого господарювання (деякі з таких груп отримують підтримку Всесвітнього фонду захисту дикої природи – World Wildlife Fund)⁴⁹.

Хоча даний вид інструментів стосується лише членів таких груп і застосовується в межах даних груп торговців, їхньою метою є навмисне обмеження торгівлі деревинною продукцією. Групи покупців нині не мають значного впливу на обмеження торгівлі деревиною, що не походить із лісів сталого господарювання через обмежену кількість даного продукту на ринку. Найактивнішими в даному сенсі є споживачі у Великій Британії, в якій організовано діє за підтримки Усесвітнього фонду захисту дикої природи група під назвою «95 Plus Group», яка має зазначені вище цілі⁵⁰.

Звичайно, не всі світові торговельні трансакції є предметом узгоджених багатосторонніх правил. Зокрема формальна система торгівлі майже не приділяє уваги нелегальній торгівлі та легальній торгівлі з нелегальною основою (походженням)⁵¹. Так, обсяги нелегальної міжнародної торгівлі деревиною у багатьох країнах, за оцінками незалежних експертів, можуть перевищувати легальні обсяги. Групою недержавних організацій (ARA, Down to Earth, EIA, Fern, FOE, Global Witness, Green Movement Estonia, IFAW, Rainforest Foundation, WWF) було встановлено, що майже 50 % імпорту деревини із тропічних лісів та близько 20 % деревини з континентальних лісів до країн Європейського Союзу є нелегальними⁵². Зокрема, згідно з дослідженнями даної організації, від 30 % до 50 % експорту з Росії та близько половини експорту з країн Балтії є нелегальними. Щодо України – таких досліджень не проводилось, однак, на думку експертів, частка нелегальних рубок та експорту з України є досить суттєвою та в деяких областях, зокрема Рівненській, Волинській, Львівській та Івано-

⁴⁹ Regulatory barriers to the enhanced use of wood in Europe. Building Research Establishment. — Brussels: CEI-Bois, 2003. — 149 p.

⁵⁰ Bourke I.J. International trade in forest products and the environment // International Journal of Forestry and Forests. — Unasylva, 1996. — P. 12-17.

⁵¹ Geneva timber and forest discussion papers. Trade and environment issues in the forest and forest products sector. — United nations New York and Geneva, 2000 — 68 p.

⁵² Blaser J. Illegal activity in the forest sector: an overview // Materials of FLEGT Conference in Brazzaville, 18 June 2002.

Франківській, коливається в межах 50–60 % їх загальних обсягів⁵³.

За оцінками Світового банку, виконаними у 2001 році, щорічні втрати доходів урядів через незаконні рубанки становлять 5 млрд дол. США, а економічні втрати країн-виробників — ще 10 млрд дол. США⁵⁴. Найбільшими імпортерами нелегальної деревини, як показують дані асоціації Друзі Землі, є Велика Британія, Бельгія (частка імпорту нелегальної деревини в загальному обсязі імпорту становить близько 60 %), Франція, Німеччина, Нідерланди, Португалія (близько половини імпортованої деревини є нелегального походження), Італія (близько 40 %) та Іспанія (близько третини)⁵⁵.

Тиск із боку міжнародної громадськості з метою скорочення масштабів незаконних рубанок зростає. Це стало причиною розробки постанови ЄС щодо введення заборони на імпорт незаконно виготовлених лісоматеріалів, яка нині перебуває на заключній стадії своєї підготовки. Ця постанова передбачає введення прикордонного контролю та закладає правову основу для створення системи ліцензування й укладання угод про партнерство, передбачених у плані дій ЄС у сфері ПУТЛГ (правозастосування, управління та торгівлі у лісовому господарстві — Forestry Law Enhancement and Governance and Trade). Проте деякі спостерігачі відзначають, що введення заборони на імпорт незаконно заготовлених лісоматеріалів навряд чи дасть відчутні результати, якщо вона поширюватиметься лише на лісоматеріали та пиломатеріали⁵⁶. На думку експертів Світового банку, необхідно поширювати систему ліцензування на всі товарні групи, включаючи меблі та целюлозно-паперову продукцію, проте це викличе додаткові адміністративні витрати, які можна порівняти з витратами на системи відстеження товарів у виробни-

⁵³ Лосик К. Потоп, лес и два закарпатских губернатора // Зеркало недели. — 2001. — № 11. — 17—23 березня; Сторожук Г. Ліс — за кордон. Собі — тріски? // Урядовий кур'єр. — 2003. — 08 вересня.; Франчик І. Полісся перетворюється на пустелю // Рівненська газета. — 2004. — 11 березня (№899); Чечелюк П. Будущее украинского леса: есть ли повод для оптимизма? // Зеркало недели. — 2002. — 28 декабря (№ 50).

⁵⁴ World Bank. Controlling the international trade in illegally logged timber and wood products — a revised strategy. — RIIA, 2004. — 65 p.

⁵⁵ FERN Report. Illegal logging and the global trade in illegally sourced timber: a crime against forests and peoples. — FERN. — 2002, April. — 26 p.

⁵⁶ Timber Bulletin. Annual forest products' market review 2003-2004. — Vol. LVI. — 2005. — 152 p.

чо-розподільчому ланцюгу, що були створені у рамках сертифікації лісів⁵⁷.

Виходячи з проведеної вище оцінки обмежень доступу для деревинної лісопродукції на зовнішні ринки, можна зробити висновок, що будь-які торговельні заходи для стимулювання сталого лісогосподарювання мають базуватися на ретельному аналізі міжнародних торговельних принципів, зокрема, встановлених ГАТТ. У разі застосування тих чи інших бар'єрів країні необхідно звернути увагу, зокрема, на те, що:

- прями торговельні заходи, як-от тарифи, квоти чи заборона імпорту, які мають дискримінаційний характер стосовно товарів, різницю між якими неможливо встановити фізично, суперечать нинішнім правилам ГАТТ;

- натомість недискримінаційні тарифи, мито й інші стягнення щодо всіх видів деревинної продукції для збільшення доходів країни не суперечать правилам ГАТТ;

- субсидії, що компенсують витрати впровадження практики сталого лісогосподарювання, не будуть оскарженими за умови, що вони не завдадуть шкоди торговельній діяльності;

- заходи щодо експорту – такі як заборона експорту необроблених лісоматеріалів можуть суперечити правилам ГАТТ, тоді як податки, мито й тарифи, впроваджені для обмеження експорту, не будуть оскарженими;

- схеми екологічного маркування не суперечать правилам ГАТТ, якщо вони є добровільними та не суперечать іншим сферам державної політики.

Отже, на нашу думку, загальним принципом, якого слід дотримуватися визначаючи інструменти торговельної політики для подальшого впровадження, повинен стати пошук прямого та найефективнішого методу з найменшими побічними ефектами для економіки країни в цілому та окремої галузі зокрема.

Виходячи із вищезазначених умов, можна зробити висновок, що торговельні обмеження у лісовій галузі необхідні як дієві важелі для сприяння охорони НПС у міжнародному масштабі, особливо для вирішення екологічних проблем.

⁵⁷ *Blaser J. Illegal activity in the forest sector: an overview // Materials of FLEGT Conference in Brazzaville, 18 June 2002.*

Сучасні тенденції розвитку лісової галузі України

Аналізу підлягає діяльність лісових підприємств 16 державних лісогосподарських об'єднань (Вінницяліс, Волиньліс, Житомирліс, Київліс, Кіровоградліс, Львівліс, Луганськліс, Одесаліс, Полтаваліс, Рівнеліс, Сумиліс, Тернопільліс, Харківліс, Хмельницькліс, Черкасиліс, Чернігівліс), трьох обласних управлінь лісовим господарством (Івано-Франківського, Чернівецького та Закарпатського) й одного – Тетерівського. Усі ці об'єднання є підзвітними Державному комітету лісового господарства України та виготовляють близько 90 % лісоматеріалів по Україні.

У середньому протягом досліджуваного періоду (1995–2004 рр.) обсяги експорту лісових підприємств у натуральному вираженні зростали на 32 %, у вартісному вираженні – майже на 52,5 % щорічно. Обсяги імпорту зростали в середньому лише на 2,3 %, що відображає загальні тенденції розвитку світового та європейського ринків лісопродукції.

Особливістю зовнішньої торгівлі лісових підприємств України є абсолютна відмінність товарних структур експорту й імпорту – на експорт відправляється деревинна сировина, оброблена деревина та деякі види недеревинної продукції. Імпортуються ж лісопилні рами, сушильні камери, деревообробні верстати й лінії, ріжучий інструмент, допоміжне обладнання та деякі інші машини й механізми.

У вартісному вираженні обсяги експорту перевищували обсяги імпорту в середньому в понад 12 разів⁵⁸ (табл. 4), на що вказує індекс стану балансу, розрахований для середніх обсягів експорту й імпорту протягом досліджуваного періоду. Найбільше значення індексу стану балансу спостерігалось 2004 року, коли він перевищив 24.

⁵⁸ Дані для розрахунку основних оціночних показників зовнішньоторговельної діяльності лісових підприємств узяті в Державному комітеті лісового господарства України.

Таблиця 4

Результати розрахунку основних показників аналізу експортної діяльності лісових підприємств України

Назва показника	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Експорт лісових підприємств України, млн дол. США	9,30	15,00	24,45	28,12	38,52	45,31	52,98	66,25	67,9	90,1
Імпорт лісових підприємств України, млн дол. США	2,96	3,34	3,61	3,83	3,64	3,60	3,52	3,47	3,59	3,67
Сальдо зовнішньої торгівлі, млн дол. США	6,34	11,66	20,84	24,29	34,88	41,71	49,46	62,77	64,28	86,41
Індекс стану балансу, %	3,1	4,5	6,8	7,3	10,6	12,6	15,1	19,1	18,8	24,5
Індекс концентрації експорту, %	9,0	14,4	19,9	22,8	30,5	36,2	37,4	39,3	39,5	51,2

Індекс концентрації експорту визначає, яку частину виготовленої продукції підприємства відправляють на експорт. Як показують розрахунки (табл. 4), частка експортованої лісопродукції з України збільшується і перевищила у 2004 році 51 %.

Однак, згідно з даними Митної служби України, обсяги експорту деревинної лісопродукції були вищими. Так, 2004 року задекларовано експорт деревинної лісопродукції на суму понад 305 млн дол.⁵⁹, тоді як підприємствами, підзвітними Держкомлісгоспу, вивезено деревини на суму близько 90,1 млн дол. Дані про задекларовані обсяги експорту та імпорту деревинної лісопродукції за 2002–2004 роки (табл. 5) вказують на їх значне перевищення обсягів лісових підприємств, підзвітних Держкомлісгоспу.

⁵⁹ Вихідні дані для аналізу є статистичною інформацією Митної служби України.

Таблиця 5

**Обсяги зовнішньої торгівлі деревинною лісопродукцією
України у 2002–2004 рр., млн дол. США**

Назва показника	2002	2003	2004
Експорт	186,21	262,41	328,82
Імпорт	14,47	23,76	23,23
Сальдо	171,73	238,65	305,59

Найхарактерніші тенденції експортної діяльності українських лісових підприємств, зв'язок їх діяльності із загальним економічним розвитком України та структурні зміни спостерігаються протягом 2000–2004 рр.

Для розуміння змін, які відбуваються в динаміці експорту лісових підприємств України, важливо розрахувати індекси динаміки: вартості, фізичного обсягу, ціни, структури і кількості, які не лише констатують процес збільшення чи зменшення обсягів, а й вказують, за рахунок чого відбувається зростання чи падіння цих обсягів (табл. 6).

Таблиця 6

**Індекси динаміки експортної діяльності лісових підприємств
України**

Назва показника	2001 порівняно з 2000	2002 порівняно з 2001	2003 порівняно з 2002	2004 порівняно з 2003
Індекс вартості	1,1692	1,2504	1,0246	1,3272
Індекс ціни	0,9799	1,0820	0,9679	1,0438
Індекс фізичного обсягу	1,1932	1,1557	1,0585	1,2715
Індекс структури	1,0029	1,0765	0,9906	1,0409
Індекс кількості	1,1898	1,0735	1,0685	1,2215

Результати розрахунку індексів динаміки вказують на те, що збільшення вартості експорту у 2001 році порівняно з 2000 роком відбулося виключно за рахунок збільшення фізичного обсягу (індекс фізичного обсягу є більшим за одиницю) – на 19 %, натомість зменшення цін продукції (індекс цін є меншим за одиницю) на 2 % стало причиною зростання вартості лише на

16,9 %. Збільшення фізичного обсягу відбулося за рахунок збільшення кількості товарів майже на 19 % та за рахунок зміни структури експорту в бік дещо дорожчих товарів (індекс структури дорівнює 1,003). 2002 року зростання вартості експорту відбулося як за рахунок фізичного обсягу на 15,6 %, так і за рахунок цін – на 8,2 %. Структура експорту змінилася більше, ніж у попередньому році. Так, фізичний обсяг експорту зріс за рахунок зміни кількості на 7,35 %, а за рахунок зміни структури у бік дорожчих товарів – на 7,65 %. Це означає, що у 2002 році відбулися певні зміни в експортній політиці – підприємства намагаються переорієнтувати експорт на більш дорогу, оброблену лісопродукцію, а не досягати прибутків за рахунок кількості вивезеної дешевої сировини. Щодо результатів 2003 року, то варто зазначити, що збільшення вартості експорту майже на 2,5 % відбулося виключно за рахунок зростання фізичного обсягу (більше як на 5,8 %), а за рахунок ціни відбулося зменшення на 3,2 %. Структура експорту змінилася в бік дешевших товарів. Однак у 2004 році ми можемо спостерігати певне поліпшення показників експорту. З одного боку, збільшуються ціни на експортну продукцію (майже на 4,4 %), однак, з іншого – фізичний обсяг експорту зріс швидшими темпами (більше як на 27 %).

Найбільшими імпортерами лісопродукції з України протягом досліджуваного періоду залишаються Словаччина, Німеччина, Польща, Австрія та Росія. До п'ятірки найбільших імпортерів лісопродукції (у натуральному вираженні) у 2000 році входили також США, частка яких становила 16,6 %, проте 2004 року частка цієї країни зменшилася майже у 4 рази – до 4,2 %. Лідером серед імпортерів української лісопродукції у 2000 році була Німеччина, частка якої становила 23,1 %, однак у 2004 році вона поступилася позиціями Словаччині, частка якої зросла з 17,5 % до 26,5 %⁶⁰.

Спостерігається також розмежування в структурі експортних потоків обробленої та необробленої деревинної лісопродукції. Так, необроблена лісопродукція типу пиловника, балансів, будівельного лісу експортується переважно до Словаччини, Польщі, Угорщини, Чехії та Росії. Натомість оброблена продукція пере-

⁶⁰ Дані взяті в Державному комітеті лісового господарства України.

важно експортується до країн Західної Європи – Німеччини, Австрії, Італії. Такі зміни недоцільно сприймати як цілком позитивні, оскільки не можна не брати до уваги торговельні потоки країн Центральної та Східної Європи з країнами Західної Європи. Цікавим є те, що ці країни купують необроблену продукцію в країнах СНД, зокрема в Росії та в Україні, а потім перепродають у більш обробленому вигляді до країн Західної Європи. Отже, Україна втрачає на такий торгівлі, оскільки могла б сама продавати більшу кількість обробленої лісопродукції безпосередньо до країн Західної Європи.

Неефективною, на наш погляд, є товарна структура експорту в цілому, в якій переважає необроблена лісопродукція. Хоча співвідношення між необробленою та обробленою лісопродукцією в експорті дещо змінюється на користь останньої, понад 80 % експорту лісопродукції з України є необробленою.

Показники вимірювання екологічно відповідальної торгівлі

Проведений аналіз зовнішньої торгівлі підприємств України та швидкі темпи зростання обсягів торгівлі у світових масштабах вказують на необхідність врахування екологічної складової. Зокрема, про це свідчать такі дані:

- індекс концентрації експорту в 2004 році в середньому для українських лісових підприємств становив 51,2 %, а для деяких держлісгоспів західного регіону України він перевищував 70 %;
- зростання обсягів експорту відбувається переважно за рахунок фізичного обсягу;
- у товарній структурі переважає необроблена лісопродукція, частка якої перевищує 80 %;
- зростає частка високоякісної лісопродукції з цінних порід деревини (дуб, модрина, клен, граб, ясен тощо) у загальному обсязі експорту.

Як вже відзначалось, екологічно відповідальна торгівля повинна приносити екологічну та економічну вигоди. Показниками, які відображають це кількісно, можуть бути еколого-економічна ефективність експорту, екологоемність експортної продукції, еколого-

економічна ефективність реалізації продукції на внутрішньому ринку, а також еколого-економічна ефективність придбання та використання імпортного обладнання.

Еколого-економічна ефективність експорту лісопродукції визначатиметься як відношення надходжень від реалізації експортної продукції до суми економічної ($V_{\text{екон}}$) та екологічної ($V_{\text{екол}}$) складових експортних витрат:

$$EEE_{\text{екс}} = \frac{\sum_{i=1}^n \Pi_{\text{екс},i} \cdot Q_{\text{екс},i}}{V_{\text{екон}} + V_{\text{екол}}}, \quad (1)$$

де $Q_{\text{екс},i}$ – кількість i -го виду експортної продукції, тис. м³;

$\Pi_{\text{екс},i}$ – ціна i -го виду експортної продукції, гр. од.;

n – кількість видів експортної продукції.

При цьому до економічної складової експортних витрат ($V_{\text{екон}}$), на нашу думку, слід віднести: витрати на оплату праці та соціальне страхування; амортизаційні відрахування; інші витрати, пов'язані з виробництвом та реалізацією експортної продукції (зокрема транспортні витрати). До екологічної складової експортних витрат ($V_{\text{екол}}$) слід відносити: вартість спожитих енергетичних ресурсів для виробництва та реалізації експортної продукції; вартість спожитих матеріально-сировинних ресурсів для виготовлення та реалізації експортної продукції; вартість спожитих водних ресурсів для виготовлення експортної продукції; вартість відшкодування за викиди шкідливих речовин у процесі виробництва, транспортування та споживання експортної продукції; екологічні збори. Такий розподіл витрат у факторному аналізі дасть можливість з'ясувати, які витрати найбільше впливають на ефективність зовнішньої торгівлі.

Експорт буде ефективним з еколого-економічного погляду, якщо значення цього показника буде вищим за одиницю. Крім того, показник еколого-економічної ефективності експорту слід порівнювати у динаміці, а також з показником еколого-економічної ефективності реалізації продукції на внутрішньому ринку.

З метою оцінки ступеня екологічної емності експортної продукції доцільно, на нашу думку, розрахову-

вати показник екологоемності експортної продукції за такою формулою:

$$EE_{\text{екс}} = \frac{V_{\text{екол}}}{Q_{\text{екс}}}, \quad (2)$$

де $Q_{\text{екс}}$ – загальний обсяг експорту, м³.

Як вже відзначалося, показник еколого-економічної ефективності експорту слід порівнювати з еколого-економічною ефективністю реалізації продукції на внутрішньому ринку, який пропонується визначати за такою формулою:

$$EEE_{\text{вн.р}} = \frac{\sum_{i=1}^n C_{\text{вн.і}} \cdot Q_{\text{екс.і}}}{V_{\text{екол.вн}} + V_{\text{екол.вн}}}, \quad (3)$$

де $V_{\text{екол.вн}}$ – вартість економічної складової у разі продажу продукції на внутрішньому ринку, гр. од;

$V_{\text{екол.вн}}$ – вартість екологічної складової у разі продажу продукції на внутрішньому ринку, гр. од;

$C_{\text{вн.і}}$ – ціна i -го виду продукції на внутрішньому ринку, гр. од.;

n – кількість видів продукції.

Підприємству буде вигідно експортувати як з екологічного, так і з економічного поглядів за такої умови:

$$EEE_{\text{екс}} > 1 \text{ та } EEE_{\text{екс}} > EEE_{\text{вн.р}}. \quad (4)$$

Як вже відзначалось, імпорт машин та обладнання є надзвичайно важливим для лісових підприємств України як потужний засіб модернізації їх технічного базису, балансування виробництва і споживання товарів, збагачення споживчого ринку, збереження та раціонального використання природних ресурсів.

Формування показників еколого-економічної ефективності імпорту в певному розумінні є «симетричним» побудові показників, що характеризують експорт. Основною відмінністю є трактування показників вартісної оцінки імпортих товарів. Даний показник відіграє дуже важливу роль у розрахунках показників еколого-економічної ефективності імпорту даного виду продукції. Способи розрахунку показника еколого-економічної ефективності імпорту слід диференціювати залежно від особливостей імпортової угоди. В імпорті

обладнання можливі два основних випадки: якщо на внутрішньому ринку є можливість придбання обладнання та якщо на внутрішньому ринку немає аналогів імпортованій продукції.

На нашу думку, можна вдосконалити формулу оцінки імпортованого обладнання, якщо на внутрішньому ринку є можливість його придбання для виконання необхідних функцій, хоча б і з гіршими споживчими властивостями і менш економічного. Еколого-економічну вартість імпортованого обладнання пропонується розраховувати за формулою:

$$V_{\text{імп.обл}}^{\text{еко-еко}} = \Pi_{\text{віт}} \frac{P_{\text{віт}} + E_{\text{н}}}{P_{\text{імп}} + E_{\text{н}}} + \frac{\Delta Q_{\text{р}} \pm \Delta B_{\text{еко}} \pm \Delta B_{\text{екол}} - E_{\text{н}} \cdot \Delta \text{ОО}_{\text{імп}}}{P_{\text{імп}} + E_{\text{н}}}, \quad (5)$$

де $\Pi_{\text{віт}}$ – ціна придбання вітчизняного обладнання, аналогічного імпортованому, гр. од.;

$P_{\text{віт}}, P_{\text{імп}}$ – частка відрахувань на повне відновлення (реновацію) вітчизняного та імпортованого обладнання;

$E_{\text{н}}$ – нормативна рентабельність експлуатації;

$\Delta Q_{\text{р}}$ – приріст річного обсягу реалізації продукції в разі використання імпортованого обладнання порівняно з вітчизняним, гр. од.;

$\Delta B_{\text{еко}}$ – зміни економічних витрат виробництва внаслідок використання імпортованого обладнання, гр. од.;

$\Delta B_{\text{екол}}$ – зміни екологічних витрат виробництва внаслідок використання імпортованого обладнання, гр. од.;

$\Delta \text{ОФ}_{\text{імп}}$ – зміна середньорічної вартості виробничих фондів імпортера, гр. од.

Якщо імпортоване обладнання не має аналогів, то формулу для визначення його оцінки з урахуванням екологічних аспектів можна вдосконалити так:

$$V_{\text{імп.обл}}^{\text{еко-еко}} = \frac{Q_{\text{р}} - B_{\text{еко}} - B_{\text{екол}}}{P_{\text{імп}} + E_{\text{н}}} \cdot d_{\text{імп}}, \quad (6)$$

де $Q_{\text{р}}$ – річний обсяг реалізації продукції при використанні імпортованого обладнання, гр. од.;

$B_{\text{еко}}$ – економічні витрати виробництва в разі використання імпортованого обладнання, гр. од.;

$B_{\text{екол}}$ – екологічні витрати виробництва в разі використання імпортованого обладнання, гр. од.;

$d_{\text{імп}}$ – частка прибутку від реалізації продукції, яка припадає на імпортоване обладнання.

До економії еколого-економічних витрат виробництва внаслідок використання імпортованого обладнання слід

віднести зниження вартості використаних паливно-енергетичних, сировинних ресурсів та інших матеріальних цінностей, а також зменшення обсягів викидів шкідливих речовин та відходів.

З урахуванням запропонованих вище вдосконалень у формулах оцінки імпортного обладнання еколого-економічну ефективність імпорту пропонується визначати так:

$$E_{\text{imp.ооб}}^{\text{еко-еко}} = \frac{V_{\text{imp.ооб}}^{\text{еко-еко}}}{\Pi_{\text{віт}}}. \quad (7)$$

Значення показника менше за одиницю свідчатиме, що з еколого-економічного погляду імпортна операція вважатиметься вигідною.

Висновки та пропозиції

Результати дослідження показали, що між найбільш впливовими у світі організаціями, які займаються питаннями регулювання зовнішньої торгівлі та охорони НПС, тривають суперечки з приводу того, чи завдає навколишньому середовищу шкоди збільшення обсягів та лібералізація світової торгівлі. В останні роки спостерігається тенденція до надання переваги екологічній складовій перед вигодами міжнародної торгівлі.

Для вирішення цих суперечок та максимального використання потенціалу зовнішньої торгівлі в цілому, й особливо в таких галузях як лісова промисловість (що поєднує у собі можливості добувної та переробної галузей) слід урахувати екологічні та соціальні фактори для розробки принципів і правил ведення зовнішньої торгівлі. Це уможливить розвиток екологічно відповідальної торгівлі лісопродукцією.

Екологічно відповідальна торгівля – це така торгівля, яка приносить економічні й екологічні вигоди та не спричиняє негативних екологічних наслідків країнам, господарським одиницям та об'єднанням, між якими відбувається торгівля. Основними принципами екологічно відповідальної торгівлі повинні бути: економічна вигідність; екологічність; навчання (інформування) споживачів та формування попиту.

Особливістю екологічних стандартів у лісовому господарстві є те, що вони не відносяться до напряму стандартів продукції. У довгостроковій перспективі виникне дедалі більша необхідність переключення уваги з процесу виробництва до збалансованого споживання. Це, у свою чергу, посилить роль торгівлі як відповідного каналу для необхідних змін у політиці.

Оцінюючи інструменти, що стосуються торгівлі, на нашу думку, важливо враховувати три загальні аспекти: ефективність досягнення їх специфічної мети та достатність запропонованих заходів; компроміс між ефектами довілля та економічним зростанням; загальний ефект.

Згідно з проведеною оцінкою торговельних обмежень можна зробити висновок, що вони необхідні як дієві важелі для сприяння охорони НПС у міжнародному масштабі, особливо для вирішення екологічних проблем.

Досвід інших країн показує, що запровадження певних обмежень зовнішньої торгівлі лісопродукцією, особливо необробленою, дає різний ефект. Так, запровадження цілковитої заборони експорту необробленої лісопродукції замість розвитку вітчизняної деревообробної промисловості викликало зростання нелегальної торгівлі.

Найкращим заходом, виходячи з досліджень цього розділу, має стати запровадження експортного мита у розмірі до 10 % та екологічне маркування разом із сертифікацією лісів, що не суперечить нормам СОТ та, як свідчить досвід деяких країн, дає позитивні результати. Надходження, отримані від мита, можна спрямовувати на фінансування сертифікації лісів та сталого лісогосподарування.

Література

1. Акімова І. Експортна орієнтація та її вплив на реструктуризацію підприємств країни // Україна на шляху до Європи / За ред. Л. Хоффмана, Ф. Мьоллерс. – К.: Фенікс, 2001. – С. 205–215.
2. Андреева Н. М., Харичков С. К. Влияние экологического фактора на формирование современной системы международных экономических отношений // Регіональна економіка. – 2004. – №2. – С. 142–153.
3. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: Пер. з англ. – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.

4. Квайзер В., Вінунц Ф. Інтеграція України у світову економіку. Яким чином, як швидко і навіщо? // Україна на шляху до Європи // За ред. Л. Хоффмана, Ф. Мьоллерс. – К.: Фенікс, 2001. – С. 91.
5. Лосик К. Потоп, лес и два закарпатских губернатора // Зеркало недели. – 2001. – № 11. – 17–23 березня.
6. Сабадаш В. В. Охрана окружающей среды и торговые процессы. Экономические инструменты решения экологических проблем на региональном и межрегиональном уровне // Экологическая экономика и управление: Труды участников образовательной программы экологического менеджмента для работников местных администраций Украины. – Сумы: «Мрия-1» ЛТД, 1997. – С. 60–64.
7. Сторожук Г. Ліс – за кордон. Собі – тріски? // Урядовий кур'єр. – 2003. – 08 вересня.
8. Франчик І. Полісся перетворюється на пустелю // Рівненська газета. – 2004. – 11 березня (№ 899).
9. Чечелюк П. Будущее украинского леса: есть ли повод для оптимизма? // Зеркало недели. – 2002. – 28 декабря (№ 50).
10. ARA, Down to Earth, Fern, FOE, Global winners, Green Movement Estonia, IFAW, Rainforest Foundation, WWF. Illegal logging and the global trade in illegally sourced timber – a crime against forests and peoples. – April 2002.
11. Bach C. International trade principles and incentives for sustainable forest management. – Brussels: UNECE, 2002.
12. Barbier E. Impact of the Uruguay Round on international trade in forest products. – Rome: FAO. 1996. – P. 4–6.
13. Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal.
14. Blaser J. Illegal activity in the forest sector: an overview // Materials of FLEGT Conference in Brazzaville, 18 June 2002.
15. Bourke I. J. The Uruguay Round results – an overview // Tropical Forest Update – 1996. – No. 6(2). – P. 12–15.
16. Bourke I., Leitch J. Trade restrictions and their impact on international trade in forest products. – Rome: FAO, 2000.
17. Bourke I. J. International trade in forest products and the environment // International Journal of Forestry and Forests. – Unasylva, 1996. – P. 12–17.
18. Brack D., Marijnissen Ch., Ozinga S. Controlling imports of illegal timber: options for Europe. – Netherlands: FERN, 2002.
19. Brack D., Gray K., Hayman G. Controlling the international trade in illegally logged timber and wood products. – Royal Institute of International Affairs, 2002. – 75 p.

20. CINTRAFOR. Forest Products Export: Policy Impacts. Fact Sheet # 10. - 2 p.
21. Environment and trade. A Handbook. - The United Nations Environment Programme, Division of Technology, Industry, Economics and Trade Unit and the International Institute for Sustainable Development, 2000. - P. 12. - 96 p.
22. FERN Report. Illegal logging and the global trade in illegally sourced timber: a crime against forests and peoples. - FERN. - 2002, April. - 26 p.
23. Findlay D. Comparative advantage. - The World of Economics, New York: WW, Norton, 1991. - P. 99.
24. French H. Costly tradeoffs: reconciling trade and the environment. Worldwatch paper 113. - March 1993.
25. General Agreement on Tariffs and Trade, 1947.
26. Geneva timber and forest discussion papers. Trade and environment issues in the forest and forest products sector. - United Nations New York and Geneva, 2000 - 68 p.
27. International Workshop of Forest Fiscal System. World Bank, Washington DC. - 2003. 19-21 October. - 9 p.
28. Johnson S. Environment and free trade // Ecological Economy. - 1992. - No. 7. - P. 7-15.
29. Latenas S. Globalisation and changes in the patterns of consumption in Chile. - Santiago: Consumers International Regional Office for Latin America, 1997 - 23 p.
30. Lee R. Process and product: making the link between trade and the environment // Environmental Affairs. - 1994. - No. 6. - P. 320-347.
31. Moltke K. Trade and Environment. The linkages and the politics. - Canberra, 1999 - P.3. - 85 p.
32. Nordstrom H., Vaughan S., Abhyankar S., Sørensen J. Trade and Environment. Special Studies 4. - WTO, 1999. - P. 16.
33. Nordstrom H., Vaughan S. Trade and Environment. Report of World Trade Organization. - WTO, 2000. - 127 p.
34. Regulatory barriers to the enhanced use of wood in Europe. Building Research Establishment. - Brussels: CEI-Bois, 2003. - 149 p.
35. Robins N., Roberts S. Environmental responsibility in world trade // Materials of the British Council International Conference. - London, 1998 - P. 34-39.
36. Rotterdam Convention on the Prior Informed Consent Procedure for Certain Hazardous Chemicals And Pesticides in International Trade.
37. Steininger K. Reconciling trade and the environment: towards a comparative advantage for long-term policy goals // Ecological Economy. - 1994. - No. 9. - P. 23-42.

38. Study of non tariff measures in the forest products sector // Forest research institute study, 1999 – 46 p.

39. Timber Bulletin. Annual forest products' market review 2003-2004. – Vol. LVI. – 2005. – 152 p.

40. Wolfe M. Trade expansion remains the engine of growth // Financial Times, 1999 – 29 October – P. 5.

41. World Bank. Controlling the international trade in illegally logged timber and wood products – a revised strategy. – RIIA, 2004. – 65 p.

42. Young M. Ecologically accelerated trade liberalisation: a set of disciplines for environment and trade agreements // Ecological Economy. – 1994. – No.9. – P. 43–51.

43. Офіційний сайт Міжнародного інституту сталого розвитку (International institute of Sustainable Development) – Internet http://www.iisd.org/standards/trade_standards.asp

44. Офіційний сайт торговельної комісії ЄС – Internet <http://europa.eu.int>

45. Офіційний сайт Центру збалансованої торгівлі та інновацій (The Sustainable Trade and Innovation Center (STIC)) – Internet <http://www.epe.be>

Стаття надійшла до редакції 15.03.2006.